

ગુજરાતનું લોકનાટ્ય 'ભવાઈ' સ્વરૂપની પરિભાષા

પ્રસ્તુતકર્તા:

પટેલ કવિષા કરશનભાઈ

(M.A,B.Ed,M.Phil & Ph.D Pursuing) Email Id :kavishapatel27@yahoo.com

પ્રસ્તાવના:

ભવાઈ લોકનાટકનો ગુજરાતી પ્રકાર છે. લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીતની જેમ આ લોકનાટ્ય- લોકકલાનો પ્રકાર છે.આથી તેના વિષયવસ્તુ (વેશ) અને નાટ્યરીતિના લોકકલાના લક્ષણો પ્રાપ્ત થયા છે.ભારતનાં અન્ય પ્રદેશોમાં પ્રાપ્ત થતા લોકનાટ્યનાં પ્રકારો મહારાષ્ટ્રના તમાશો,ઉત્તરપ્રદેશમાં નવટંકી,બંગાળમાં જાત્રા,પંજાબ-હરિયાણામાં સ્વાંગ,આંધ્રમાં ચક્ષુજ્ઞાન ને તમિલનાડુમાં તેરકટ્ટને અને કઈક અંશે કેરળના ચક્યારની જેમ ભવાઈએ ગુજરાત નો વિશિષ્ટ લોકનાટ્ય- પ્રકાર છે. અને તેની ચોક્કસ પરંપરા સ્થપાઈ છે. પરિણામે કેટલાંક પરંપરા મિશ્રિત લક્ષણો નક્કી થયેલા છે.

'ભવાઈ' શબ્દની જુદી જુદી વ્યુત્પત્તિઓ કરવામાં આવી છે.'ભવ' શબ્દ ઉપરથી'ભવાઈ' શબ્દ આવ્યો છે:ભવની વહી તે ભવાઈ. કોઈ વળી 'ભાવ' શબ્દ સાથે એને જોડીને 'ભાવપતિ'(સુત્રધાર) અર્થાત સુષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર. તે 'ભાવપતિ' અને તેના પરથી 'ભાયતી' અને તેના પરથી 'ભવાઈ' શબ્દ બન્યાનું કહે છે.

રસિકલાલ પરીખે 'ભાવન' (વેશ) જેનો અર્થ 'ભપકો કે સજાવટ' થાય છે. તેની સાથે આને જોડીને રસોઈ અને તેનો કરનાર ભવૈયો' એમ બતાવેલ છે. ડૉ.હરીવલ્લભ ભાયાણીના મતે સ્ત્રીવેશધારી નટ માટેના 'ભુકંસ' શબ્દને 'ભવાઈ'ના મૂળમાં નોંધ્યો છે. રાજસ્થાનમાં બહુરૂપી જેવી કોમ 'બહુવૈયા' કહેવાય છે એની સાથે 'ભવૈયા' શબ્દ જોડી શકાય કેમકે 'ભવાઈ' ખરેખર તો એક નૃત્યપ્રકાર છે. કથકને લગભગ મળતું નૃત્ય એમાં મુખ્ય છે. સાથે ગીત કે ગાયન તો ખરું જ; અને વાદ્યો પણ ખરાં . આ વાદ્યોમાં મુખ્ય છે 'ભૂંગળ'.

ભવાઈ અને તેના વેશોમાં વપરાતા વિશિષ્ટ શબ્દો :

ભવાઈ અને તેના વેશોમાં વપરાતા વિશિષ્ટ શબ્દો જાણવા જેવા છે.

આવણું :વેશના પાત્રનો પડ (ચોગાન)માં પ્રવેશ થવાનો હોય કે વેશ શરૂ થતાં ગાવણું વગેરે દ્વારા પાત્રનો પરિચય કરાવવાનો હોય ત્યારે જે માધ્યમ નો ઉપયોગ કરાય છે. તે [આવણું] નામે ઓળખાય છે. આવણુંમાં ગીત દ્વારા પાત્ર પોતે પણ ગાઈને પોતાનો પરિચય કરાવી શકે છે.

કરવઠુ : કર્તવ્ય બાધા કે માનતાની ભવાઈ.
કાંચળિયો: સ્ત્રીપાઠ ભજવનારો ભવૈયો
(ભવાઈમાં પુરુષ જ સ્ત્રીપાઠ કરે છે) .
કેરબો : ભવાઈવેશમાં થતો નાચ. આ નાચ
સંગીત અને ટ્રીક (યુક્તિપ્રયોજન)સાથે
થાય છે. માથે લોટા, શીશા કે બેડા મૂકી
નાચ અને તેના કરનાર ને 'કેરબો' કહેવાય
છે .

કોટવાળ : ભવાઈવેશો માટેની વસ્તુઓ
લાવનાર- લઈ જનાર.
ગઝલ: ગઝલ એટલે પ્રેમ અને દર્દનું
નિવેદન. ગઝલ ભવાઈ જેટલી જૂની છે.
કેમકે પ્રેમગીતમાં એનો ઉપયોગથતો જોવા
મળે છે.'ઝંડા ઝૂલાણ'માં આવી ગઝલોનો
ઉપયોગ થયો છે.જેમ કે,ઝંડો બંદગી વેળા
આ પ્રમાણે બોલે છે:

ભલાજી ભેદ પૂછા ખૂબ ,
અબ યુ સબદ સુન મેહેબુબ;
જો હે દીન કા તુ દોસ્ત,
મન મેં રાખીયે ના રોસ્ત:
સબકા એક હૈ અલા,
ભલા મન હોયગા ભલા.

ગાવણું: મંદિર કે ચોરામાં ટોળાનો ઉતારો
લીધા પછી ભવૈયા સાંજના ગાતા-વગાડતા
ચોકમાં જાય છે . તે વેળા ગાઈને ભવાઈ
ની ઉત્પત્તિ અને વેશોની વાત કરી
ગામલોકોને કયા વેશો જોઈએ તેની વાત
કરી રાતના કયા વેશો ભજવાશે તે નક્કી
કરે છે.આ આખી પ્રક્રિયાને 'ગાવણું' કર્યું
કહેવામાં આવે છે.

ચટકું: મૂળ અર્થ 'છાંટો; ટીપું; ડંખ; દુઃખ'
પણ ભવાઈમાં એ એક જુદી જ ક્રિયાનું નામ
છે. ભવાઈના મોટા વેશોને વચમાં નાના
વેશો નાચ કે અંગકસરતના પ્રયોગો વડે
જોડવા એ ચટકું કહેવાય છે.

ચટકી: મોહિની; મનમાં ચટકો લગાવે -
ઉશ્કેરે તેવી મોહક ચિત્તાકર્ષક કન્યા.

ચબોલા: ચાબખા; ટોણાં; સામસામે મારેલાં
ટોણાં; ચાર પાદનો બોલ. ભવાઈમાં
સામસામી સમસ્યા માટે આ શબ્દ વપરાય
છે.

ચાચર: મંદિરના મંડપની બહારનો ખુલ્લો
ચોક. ભવાઈમાં એથી જરા જુદા અર્થમાં
વપરાય છે .

મંડપમાં નક્કી કરેલી ગોળાકાર
જગ્યા,જેમાં ભવાઈ ભજવાય
છે.જળચર,ભૂચર,ખેચર અને ચરાચર
દેવીઓનો જ્યાં વાસ છે તે ચાચર,જેમાં
ચોસઠ જોગણીઓ ૧૬ x ૧૬ ના ભાગે ચારે
તરફ હોય તેમ કલા(વિદ્યા) જ્યાં છે તે
ગોળાકાર જગ્યા;ચાર માર્ગનું ચકલું; ગામનો
ચોક ચોરો કે શક્તિના મંદિર આગળ
અથવા શેરી કે માર્ગના ચોકઠામાં ખુલ્લા કે
ગામ છેવાડેના મેદાનમાં ભવાઈ ભજવવા
આંતરેલી (સામૈયું કરી તલવાર કે તેલ
અથવા ઘીથી ચારે તરફથી મંત્રોક્તવિધિથી
પવિત્ર કરેલી) ગોળાકાર જગ્યા.

ઝાંઝીયો: ઝાંઝ (છબલીકા,
કાંસીજોડ)વગાડનારો, ભવાઈમાં મુખ્યત્વે
કાંસીજોડ જ વપરાય.

જાતર:મૂળ અર્થ જાત્રા પણ અહીં એનો અર્થ દેવી પ્રીત્યર્થ ભવાઈ નો ઉત્સવ કરવો તે.

ડુમેળિયા: અર્થ નહિ,પ્રાસ નહિ, અનુક્રમ નહિ એવી લયવાહી પંક્તિઓ.

થપ્પો: બંને ભૂંગળનો સાથે ઉપયોગ કરી તબલા જે તે તાલમાં તે તાલનો જ જુસ્સો ઉમેરી દેવો(જેને માન આપ્યું કહેવાય). તે વેળા તબલા પાસેથી વારંવાર ભૂંગળ પાસેથી તાલ સાધવા (માત્રાના બે ભાગ કરી એક માત્રાના બીજા ભાગ પર)જે વજન અપાય તે થપ્પો.

થેઈકારા:પ્રચલિત તાલમાંથી ભવાઈ વેળા 'ભલે રે ભાઈ ભાઈ ' , 'થેઈ તા થેઈ'(થઈ ત્યાં થઈ)જેવા બોલતા બોલ તે થેઈકારા.

દુગન:મૂળ લયને સાચવીને મૂળ લયથી બમણી ગતિમાં ગાવું તે .

નટાવો:ડગલો; મશ્કરો; ભાથી; જૂઠણ; રંગલો; તરકડિયો.

નાચ:નુત્ય કે તેનો જલસો.

પખવાજી: પખવાજ વગાડનાર; તબલચી.

પડ:ભવાઈ રમવા માટે મંદિર કે ચોરા આગળના મેદાનની આંતરેલી ગોળાકાર જગ્યા.

પારસી:(ભવૈયાઓની)સાંકેતિક બોલી.

પુરબિયો: ભૈયો ; ઉત્તરભારત ના પુર્વાભાગનો વતની.

પેડું: ટોળું

ફરકલું:સંગીતની જે તે ઢબમાં કરવામાં આવતી નાચણી.

ફનિયું: પુરુષપાત્ર અને ચટકી સામસામે જે પદ્યાત્મક સંવાદમાં ઉતરી ચબોલા જેવી પદ્યાત્મક કડીઓ બોલે છે તે ગીત.

ભારમો: બ્રાહ્મણ કે બ્રાહ્મણમાં ખપે તેવો.

ભૂંગળ: તાંબાની છ-સાત ફૂટ લાંબી પોલી ભૂંગળી.એના છેડે પહોળું મોં હોય છે.તેને વગાડવાની જગ્યાએ એક પડજીભી હોય છે.એમ ફૂંક મારવાથી વાગે છે.આ ભૂંગળની સૂરાવલી ઉપર જ પાત્રો નાચે છે.એના સૂરની બાંધણી વેશને જાણે કે સંગીતથી ભરી દે છે. ભૂંગળની જોડ હોય છે, જેમાંની નરભૂંગળમાંથી તિવ્ર અને માંદાભૂંગળમાંથી મંદ સ્વર નીકળે છે.

ભૂંગળિયો :ભૂંગળ વગાડનારો .

માન:પાત્રોની ભજવણી વેળા સાખી કે ગીત પૂરું થતાં અથવા તેની પરિસ્થિતિ બદલવા કે તબલા તથા પાત્રના અવાજની પરિસ્થિતિ બદલાતાં કે બદલવા અથવા કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવા થપ્પા થેઈકારા વગેરે જે કરવામાં આવે છે તેમ બંને (નર અને માદા)ભૂંગળનો ઉપયોગ કરી જે તે તાલમાં માત્રા વધારી તે તાલ માં તે તાલનો પોતાનો જ જુસ્સો ઉમેરી દેવામાં આવે છે તેને 'માન' આપ્યું કહેવાય છે .

મૂછબંધ: પુરુષપાત્ર ભજવનાર ભવૈયો .

મેલણી: ભવાઈવેશમાં પાત્ર વચ્ચેથી પ્રવેશતું હોય તો તેવો 'આવણા'ને 'મેલણી' કહે છે. બે કે વધુ પાત્રવચ્ચેનો મેળાપ એ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાય છે.

રંગાતારો:પૂછનારો.

લાછોરી: રાજા જેવા પાત્રોના કે 'મિયા જુઠણ' જેવા વેશોમાં આવતી ચટકી જેવાં પાત્રોના ઉદઘાટનમાં અર્ધપરદો - રંગપટ્ટી વપરાય છે તેને લાછોરી કહેવાય છે .વસ્તુતઃ તે કફ્ફતુહલનું તત્વ પોષવા માટે હોય છે.

લય: સંગીત વગેરેમાં વપરાતી સમયની એકસરખી ગતિ. સંગીતની એકદમ ધીમી ગતિ તે વિલંબિત લય. સંગીત ની વિલંબિત લય કરતાં બમણી ઝડપથી થતી ગતિ તે મધ્ય લય, અને સંગીતની મધ્યાલય કરતાં બમણી ઝડપથી થતી ગતિ તે દ્રુત લય.

વેશ: ભવાઈમાં રાત્રી દરમ્યાન જે પ્રસંગો ભજવાય છે .તે પ્રત્યેક પ્રસંગને વેશ કહેવાય છે.તે સોંગ કે સ્વાંગ પણ કહેવાય .

વેશગોર: મંડળી(પેડા કે ટોળા)નો મુખ્ય નાયક. બીજો અર્થ 'વેશ કાઢનાર નટ' પણ થાય છે.

શેક:ભવાઈ ના સંગીતમાં ધ્વનિઆયોજન તેમ રસજમાવટ માટે ભૂંગળ દ્વારા હવા બાંધીને ટુકડે ટુકડે તાલ અને લય બાંધી આપવા તેમ તેને અનુસરવા જે સુર અપાય છે તેને ભૂંગળનો શેક કહેવાય છે .

સામૈયું: વાદ્યો સાથે વાજતેગાજતે માતાજીને સામે લેવા જતું ભવૈયાઓનું સરઘસ જે માતાજીને એ રીતે વંદીને યાચરમાં લઇ આવે છે.

હરિયાળી: શોભાગીત. શરૂઆતમાં અશ્લીલ લાગે પણ અર્થ પ્રગટ થતાં શોભા આપે એવા ઉખાણાં.

ભવાઈમાં નર્તન ,વાદન અને અભિનયને મહત્વ છે.એનામાં નર્તનનાં પગલાં પખવાજના બોલ ઉપર પડે.રવાજ એ સારંગી જેવું તંતુવાદ્ય વપરાતું પણ હવે સૂરપેટી વપરાય છે. કાંસીજોડાં અને ભૂંગળ તો હોય જ .

ભવાઈમાં ગવાતા ગીતો ચબોલા રેખતા વગેરેનું સંગીત કર્ણપ્રિય છે. ભવાઈમાં દેશી ઢાળો નો છૂટથી થયેલો જોવા મળે છે .દેશી રાગમાં માઢ, આશાવરી, પરજ ,સોહની, બિલાવલ વગેરે આવે છે. ભવાઈના સંગીતમાં સાખી, દુહા,છંદ પણ (અને ગઝલનું પુર્વરૂપ પણ) જોવા મળે છે .ભવાઈમાં 'ગાવણું' અને 'આવણું' મહત્વના છે.દરેક પાત્ર પોતે ગાતું અને નાયતું આવે ગાનારા 'ગાવણું' અને 'આવણું' રજૂ કરે જેમાં જે તે પાત્રને બોલવવામાં આવે.પગે ધૂધરા એ તો ખાસ. દરેક પાત્ર ના પગલા જોવા જેવા .ભવાઈની ખાસ કલા જ આ પગલાંના ઠેકા અને નર્તનમાં સમાઈ છે .પગલાંની ચાલ સાત જાતની જોવા મળે છે: સીધી ચાલ, દોઢની આંટીની ચાલ છ છ છુમની ચાલ,ગોળ ચક્કરની ચાલુ આડથી દોઢની ચાલ, ખરેરિયો અને ચોથ ચક્કરિયો.

ભવાઈ વેશોનો મુખ્ય રચયિતા અસાઇત અને તે ઈ.સ.૧૩૬૦ માં હયાત હતા એમ એની રચના 'હંસાઉલી' (વિક્રમ સંવત ૧૪૨૭) ના આધારે માની શકાય .ગદ,ગોપાળ નાયક અને માંડણ જેવા બીજાએ પણ કોઈકોઈ વેશ લખ્યા છે.એમ

ભવાઈ વેશો ની કુલ સંખ્યા ૩૬૦ ની છે.પણ તેમાંથી હાલ માંડ ૬૦ વેશ પ્રાપ્ત થયા છે.

અસાઇતે શરૂઆતમાં ધાર્મિક સ્વરૂપના,પછી ઐતિહાસિક સ્વરૂપના અને છેલ્લે સામાજિક સ્વરૂપના વેશ લખ્યા છે .આ બધા વેશો સંગીત ,વાદ્ય અને નૃત્ય સ્વરૂપના છે અને તેમાનો પ્રધાન આશય મનોરંજનની સાથે લોકશિક્ષણનો છે .શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ કે શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ આમવર્ગની વચ્ચે રહી જેવી સામાજિક ક્ષાન્તિ કરી છે એવી ક્ષાન્તિ એમની ય પહેલાં આ લોકનાટ્ય વેશો દ્વારા થવા પામી છે.

સંદર્ભગ્રંથ :-

૧. રંગગુર્જરી - દિનકર ભોજક
૨. લોકરંજન ભવાઈ - જનકભાઈ એચ. દવે
૩. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ભાગ-૨)
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
૪. લોકનાટ્ય ભવાઈ - ડૉ.કૃષ્ણકાંત કડકિયા
૫. ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ભાગ -૩ -
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ